

DEVLETLE YAZIŞMAK: TÜRKİYE VE İRAN SOSYAL TARİHÇİLİĞİNDE DİLEKÇELER

Serhan AFACAN*

Özet

Eldeki çalışma erken Cumhuriyet ve erken Pehlevi dönemlerini kapsayan 1923-1941 yılları arasında halkın farklı kesimlerinden devlet mercilerine gönderilen dilekçeleri konu almaktadır. Genel anlamda dilekçelerin sosyal tarih yazımındaki yerine işaret edildikten sonra makalede Türkiye ve İran'da dilekçe yazım kültürü ve her iki devletin dilekçeleri nasıl kurumsal düzenlemelere tabi tuttuğu ele alınmaktadır. Bunun ardından makale şekil ve üslup açısından iki ülke dilekçelerini karşılaştırmakta ve ardından dilekçe örnekleri üzerinden bir değerlendirme yapmaktadır.

Anahtar kelimeler: dilekçe, madun, Türkiye, İran, sosyal tarih.

CORRESPONDING WITH THE STATE: PETITIONS IN TURKISH AND IRANIAN SOCIAL HISTORY

Abstract

This study deals with petitions sent from various segments of Turkish and Iranian societies to respective official organs during the years between 1923 and 1941 which covers the early Republican period in Turkey and early Pahlavi era in Iran. After discussing in general the importance of petitions in social history the article investigates petitioning culture in Turkey and Iran as well as the two states' attempts as institutionalizing petition writing. Following this, it compares and contrast Turkish and Iranian petition writing in terms of form and style and presents a discussion of a set of petitions.

Keywords: petition, subaltern, Turkey, Iran, social history.

Giriş

Sosyal tarih gerek Türkiye gerekse İran tarih yazımında siyasi ve iktisadi tarihe nispetle üzerinde daha az durulmuş bir alandır. Kuşkusuz bu durum için birden çok neden öne sürülebilir. Öncelikle, her iki ülkede de daha geriye gitmeksizin, 20. yüzyılın başlarından itibaren büyük çaplı siyasi ve buna bağlı

* Leiden Üniversitesi (Hollanda), Türkiye Çalışmaları Bölümü Doktora Öğrencisi, afacanserhan@yahoo.com

İktisadi değişimler yaşanmıştır. Her iki ülkede de 1900'ların başlarında meşrutiyetin ilan edilmesi ve sonrasında Birinci Dünya Savaşı'nın doğrudan yahut dolaylı etkileri ve nihayetinde 1920'lerde bu ülkelerin siyasal yapılarında meydana gelen dönüşüm tarihsel çalışmalardaki ilginin büyük kısmını üzerine çekmiştir. Diğer yandan yine 20. Yüzyılın kalan kısmında gerek Türkiye'deki darbeler ve siyasal çalkantılar gerekse İran'da yaşanan benzer gelişmelerin yanı sıra özellikle İran Devrimi araştırmacıları sebep sonuç ilişkisi kurma arayışıyla siyasal ve iktisadi tarihe yöneltmiştir. Ayrıca yaşanan siyasal değişimlerin neden ya da sonuçlarını teşkil etmeleri açısından milliyetçilik, solculuk, İslamcılık vs. gibi fikir akımları da özellikle son senelerde çokça araştırılan konular olmuştur. Ne var ki hem Türkiye'de hem de İran'da farklı ideolojilerin kökleri ve takip ettikleri seyri konu alan çalışmaların kapsamı büyük ölçüde söz konusu toplumların okuryazar şahsiyet ve gruplarıyla yani seçkinlerin tarihiyle sınırlı kalmıştır.

Sosyal tarihin görece daha az ilgi görmesinin sıkça dillendirilen diğer bir nedeni de kısaca kaynaklılık diyebileceğimiz sorundur. Buna göre, siyasal, iktisadi yahut zihniyet tarihlerinin aksine "sessiz yığınları" ele alan tarih çalışmaları tanımı gereği yazılı bir kaynak bırakmayan bu kitleleri kendi deneyimleri üzerinden incelemeyi neredeyse imkansız kılan kaynak kıtlığıyla karşı karşıya kalır. Bazı araştırmacıların sosyal tarihteki bu kaynak sorununun var olan siyasal belgelerin "mizacının aksine" okunmasıyla aşılabileceği yolundaki öneriler de kuşkuyla karşılanmıştır.¹ Zira böyle yapılsa dahi tersten de olsa hakim söylem bir şekilde kabul edilmiş ve yeniden üretilmiş olacaktır.² Son olarak da sosyal tarihin daha doğrusu içerisinde madunların özne olarak var olduğu bir sosyal tarihçiliğin gelişmemesinde yapısal ve klasik Marksist yaklaşımın da payı vardır. 1970'lerin sonlarına kadar sosyal tarihçiler arasında bir hayli yaygın olan bu yaklaşım insanları tarihsel süreçlerde yer alan öznelerden çok iktisadi yapıların nesnelere olarak görmüştür.³

Eldeki makale, toplumun hemen her kesiminden insanların değişik neden ve amaçlarla mahalli yahut merkezi otoritelere yazdıkları dilekçelerin önemli

¹ Vinay Bahl, 'Situating and Rethinking Subaltern Studies for Writing Working Class History', Arif Dirlik, Vinay Bal and Peter Gran ed., *History after the Three Worlds*, Rowman&Littlefield Publishers, Lanham, 2000, s. 88.

² Boğaç Ergene, 'Maduniyet Okulu, Post-Kolonyal Eleştiri ve Tarihte Bilgi-Özne Sorunu: Osmanlı Tarihciliği için Yeni Dersler mi?', *Toplum ve Bilim*, 1999-2000 (Kış), no. 83., s. 32-46. Burada 34-35

³ Andreas Würzler, "Voices from among the "Silent Masses": Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe," *International Review of Social History* 46, Supplement 9 Petitions in Social History (2001), Lex Heerma Van Voss, (haz.), 11-34, burada s. 11.

sosyal tarih kaynakları olduğunu öne sürmektedir. Bu amaçla, makalede Türkiye’de erken Cumhuriyet İran’da ise erken Pehlevi dönemlerine ait bazı dilekçeler karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Dolayısıyla dönemsel olarak makale Türkiye’de cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılı ila Rıza Şah’ın oğlu lehine tahttan çekildiği 1941 yılı arasını kapsamaktadır. Dilekçeler siyasi, iktisadi, edebi ve yerel tarih gibi konularda da önemli bilgiler içermelerine rağmen bu makalede dilekçelerin sosyal tarih açısından sundukları kaynak özelliklerine işaret edilecektir. Türkiye ve İran örnekleri gerek yapısal gerekse de içerik açısından karşılaştırılarak benzerlikler ve farklılıklar vurgulanacaktır.

Konuya geçmeden önce birkaç teknik meseleye değinmek yararlı olacaktır. Farsça isimler şayet Türkçede kullanılıyorsa Türkçe yazılışları esas alınacaktır. Makalede kullanılan Farsça belgeler içerdikleri Farsçaya has ifadelerden dolayı birebir tercüme edilmek yerine Türk okura anlamlı gelecek şekilde aktarılacaktır. Türkiye örneğindeki dilekçeler konusunda Yiğit Akın’ın iki makalesinden yararlanılacaktır.⁴ İran örneğindeki dilekçeler yazarın İran’da iki arşivden edindiği dilekçelerdir. Dipnotlarda kullanılan İİCMK İran İslam Cumhuriyeti Merkezi Kütüphanesi’nin, İŞMKMBM de İslami Şura Meclisi Kütüphane Müze ve Arşiv Merkezi’nin kısaltılmasıdır.

Dilekçeler ve Dilekçe Yazma Kültürü

Tarih boyunca o ya da bu şekilde toplumsal ve siyasi yapılar içerisinde yaşaya gelen insanlar en erken dönemlerden itibaren istek ve şikayetlerini dile getirmişlerdir. Bu tür dilekçelerin önemli bir bölümü sözlü olmakla beraber yazılı dilekçe arzı da sıkça başvurulan bir iletişim yolu olmuştur. Kişilerin kişilerden, kişilerin kurumlardan, kurumların kurumlardan ve nihayet kurumların kişilerden belirli talep ve şikayetlerinin olması toplumsal yaşamın kaçınılmaz sonuçlarındandır. Gerek Batı’da gerekse de Doğu’da dilekçe yazımı kökleri çok eskiye dayanan bir uygulamadır. Dilekçe rikâ’, ruk’a, mahzar, kâğıt, şikâyet, arıza vs. gibi farklı dönemlerde değişik isimlendirmelere tabi tutulan ya da aralarında nüanslar bulunan türleri ifade etmek üzere kullanılan genel bir kavramdır. Bundan dolayı her türe ayrı ayrı kavram kullanmak yerine biz bu makalede aynı anlamı kastetmek üzere dilekçe ve arzuhal sözcükleriyle yetineceğiz. Muhammed Fuad *Rehber-i Kitabet-i Osmaniye yahut Mükemmel Münşeat* isimli eserinde arzuhal ile ilgili “bir hak veya memuriyet talebini yahut dava ve şikayeti mutazammın (içerecek şekilde) olarak resmi bir makama

⁴ Yiğit Akın, “Fazilet Değil Vazife İstiyoruz: Erken Cumhuriyet Dönemi Sosyal Tarihçiliğinde Dilekçeler”, *Toplum ve Bilim*, 99, Kış 2003/2004, s. 98-128; “Reconsidering State, Party and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 39 (2007), 435-457.

takdim olunan varakadan ibarettir. Arzuhaller alelumum küçükten büyüğe yazılmakla beraber büyük bir zattan küçük bir makama arzuhal verilmesi de nadir değildir” diye yazar.⁵ Farsça “ariza” ise Sohen isimli hacimli lügatte “kişinin şikayetini ihtiva eden mektup, kişinin önemli yahut kendisinden merite olarak daha yüksek bir şahsiyete yazdığı mektup” diye tanımlanmıştır.

Her iki tanım da bir birine yakın olmasına rağmen arada bazı farklılıklar da vardır. Muhammed Fuad’ın tanımı koyduğu memuriyet talebi kaydından ötürü dilekçenin içeriği konusunda nispeten kısıtlayıcıdır. Sohen’in yaptığı tanım ise dilekçe trafiğinin yalnızca aşağıdan yukarıya doğru işleyen bir süreç olduğunu ima ettiği için muhatapları açısından dardır. Ne var ki iki tanım birlikte düşünüldüğünde dilekçeden ne anlaşılması gerektiği konusunda yeterli fikir elde edilmektedir. Biz burada dilekçeyi “bir iyiliğin temini yahut var olan adaletsizliğin ortadan kaldırılması için mevcut bir otoriteye yöneltilen ricalar” şeklinde tanımlıyoruz.⁶ Buna göre mevcut otoritenin kişi yahut kurum olması fark etmediği gibi ricanın da yukarıdan aşağı yahut aşağıdan yukarı olması durumu değiştirmese de çoğunlukla dilekçeler aşağıdakilerin yukarıdakilere ricalarını iletmek üzere kullanılmıştır.⁷ Dilekçeler tarih boyunca kadim Mısır’daki inşaat işçilerinden, 17. yüzyıl İngilteresi’ndeki Katolik karşıtı kadınlara, yine 17. yüzyılda eşkıyalıktan şikayetçi olan İtalyan köylülerinden 19. yüzyıl Brezilyası’nda sahiplerine karşı haklarını arayan kölelere kadar çok farklı coğrafya ve dönemlerde kendi kendilerine amaçlarına ulaşması mümkün olmayan birey ve kitlelerin yardım almak amacıyla üst makamlardan istekte buldukları araçlar olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde gerek Osmanlı İmparatorluğu’nda gerekse de İran’da dilekçe yazımı halkın sıkça başvurduğu yerleşik bir kültürdü. Toplumun madun kesimleri içinde buldukları şartların ayırımında olarak iktidar sahipleriyle doğrudan çatışmaya girmek yerine üst makamlara zulme karşı halkı korumalarının gerekliliğini hatırlatan dilekçeler yazmayı kendi çıkarları açısından daha isabetli bulmuşlardır.

Tarih boyunca en otoriter rejim ve kişiler dahi genelde halka dilekçe yazma kapısını açık tutmuştur. Mevcut otoritelerin bu eğiliminin birden çok nedeni vardır. Her şeyden önce, konuları itibariyle en azından teoride zalime

⁵ Muhammad Fuad, *Rehber-i Kitabet-i Osmaniye yahut Mükemmel Münşeat*, Keteun Bederusyan Matbaası, İstanbul, 1328 (1910/1911), s. 451.

⁶ Lex Heerma Van Voss, “Introduction”, *International Review of Social History* 46, Supplement 9 Petitions in Social History (2001, 1-10, burada s. 1.

⁷ Nitekim Andreas Wüglers Kutsal Roma İmparatoru 2. Rudolf’un 1601 yılında Osmanlı İmparatorluğuna karşı girişilecek bir sefer için Frankfurt şehir idaresinden yetenekli tüfekçiler talebinde bulunduğu dilekçeyi zikrederek yukarıdan aşağıya yöneltilen dilekçelere güzel bir örnek vermektedir. Bkzn: Andreas Wüglers, “Voices” s. 16.

karşı mazlumun yanında olmak durumunda bulunan otoriteler dilekçeleri dikkate alarak bir nebze de olsa halka adalet mekanizmasının işlediğini hissettirmeyi amaçlamış olmalıydılar. Osmanlı ve İran özelinde bu mekanizma adalet dairesinin olmazsa olmaz bir parçasını oluşturmaktaydı. Nitekim Halil İnalçık'a göre Ortadoğu devlet ve hükümet sisteminin dayandığı adalet prensibi halkın şikayetlerini doğrudan hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesini de kapsar.⁸ İkinci olarak, dilekçelerin muhatabı olmanın bizzat kendisi iktidar sahipleri için kayda değer bir meşruiyet zemini olarak görülmüştür. Zira halkın bir otoriteyi şikayet yahut isteklerini iletmek üzere muhatap alması zımnen o otoritenin meşruiyetini kabul etmek ve onun karar verici konumunda olduğunu teslim etmek anlamını taşıyordu. Nitekim aşağıda Türkiye ve İran özelinde görüleceği üzere gerek erken Cumhuriyet gerekse erken Pehlevi dönem seçkinleri bu meşruiyet aracını kullanmakta gayet heveskar davranmışlardır. Son olarak ise dilekçe yazma kanalının açık tutulması bir yönüyle de emniyet sibobu işlevi görmüş ve bu dilekçeler sayesinde halk kanundışı yollara tevessül etmeden dertlerini dile getirme imkanı bulduğu gibi iktidar seçkinleri de bu yolla halkın kanaat ve şikayetlerinin en azından bir kısmından haberdar olmuştur.

Türkiye ve İran'da dilekçe kültürünün ve buna bağlı kurumsal düzenlemelerin nasıl geliştiğine geçmeden önce tarihi kaynak olarak dilekçelerde görülen bazı sorunlara işaret etmek yerinde olacaktır. Biz bu sorunları yapısal ve içeriğe dair olmak üzere ikiye ayıracağız. Yapısal sorunlar içerisinde üç tanesi göze çarpmaktadır. İlk olarak, herhangi bir araştırmacı nihayetinde belirli sayıda ve muhtemelen birkaç bölgeden dilekçeye ulaşmış olacağı için eldeki malzemeden çalıştığı dönemin geneline dair çıkarsama yapmak pek isabetli sonuçlar doğurmayacaktır. İkincisi, bu satırların yazarının İran örneğinden incelediği dilekçelerde geçen bazı şikayetlere bakılırsa dilekçeleri ilgili bakanlık yahut mercilere iletmekle görevli olan ara birimler (İran'da dilekçe komisyonu) gelen her dilekçeyi doğrudan iletmekte ve seçici davranmaktaydı. Şayet bunlar önemsiz görülüp atılmamışsa yine de bize ulaşmışlardır. Son olarak ise resmi belgeleri kuşkuyla karşılayan ve bunlardan çıkacak madun anlatısına mesafeli yaklaşan araştırmacılar aynı hassasiyeti dilekçeler gibi madunların durumunu o ya da bu şekilde daha yakından ifade eden kaynaklarda da sergilemeli ve diğer kaynakların yardımıyla eleştirel

⁸ Halil İnalçık, "Şikayet Hakkı: Arz-i Hal ve Arz-i Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8 (1988), 33-54, burada s. 33. İnalçık makalenin devamında Osmanlı devletinde Sultan'a yakın kişiler aleyhinde bile şikayetlerin söz konusu olduğu ve bu yakınlık derecesine bakılmaksızın şikayetin gereğinin yapıldığından bahisle bu noktanın Max Weber'in Osmanlı rejimini nitelediği 'Sultanizm' yahut diğer bir ifadeyle 'keyfi patrimonial sistem' iddialarını çürüttüğünü öne sürmektedir. s. 38

şekilde ele alınmalıdır. Nitekim dilekçelerde anlatılan hikayelerin samimi mi yoksa güvenilmez mi olduğunu anlamak neredeyse imkansızdır.⁹

İçeriğe dair sorunlar büyük ölçüde dilekçelerde toplumun madun kesimlerinin otonom birer özne olarak var olup olmadığına yahut diğer bir ifadeyle dilekçelerin ‘benlik-belgesi’ (*ego-document*) olarak görülüp görülmeyeceğiyle ilgilidir.¹⁰ Esasen Andreas Würzler’e göre özgün olup olmamalarından bağımsız olarak yani orijinal haliyle elimize ulaşmış olsalar bile dilekçeler iki nedenden ötürü ‘benlik-belgesi’ olarak görülemezler. İlk olarak bu dilekçeler bir amaca ulaşmak için kaleme alınmış ve bunun için de bir takım resmi kuralları takip ederek düzenlenmişlerdir. İkinci olarak ise dilekçelerin içeriği çoğunlukla bir katip tarafından şifahi düzeyden yazılı ve resmi düzeye aktarılmıştır. Birinci madde dilekçelerin hemen hepsinde görülen ve dilekçelerin fonksiyonunu daha da karmaşık hale getiren bir olgudur. Aşağıda İran örneğinde görüleceği üzere profesyonel katiplerce değil de düşük düzeyde okur yazar madunlarca kaleme alınan dilekçelerde de bu sorun baş göstermektedir. Şöyle ki, madun kişi ve gruplar yerel ve merkezi otoritelerle doğrudan bir çatışma içerisine girmekten özenle kaçınmış ve mevcut sistemi mümkün olduğunca kendileri için “asgari dezavantajlı” düzeye çekme gayretinde olmuşlardır. Bu nedenle dilekçelerde kullanılan dil arzu edilen hedefe ulaşmayı sağlayacak şekilde yoğun biçimde riayetkar ve var olan yapıyı rahatsız etmeyecek bir dil olmuştur. Kaldı ki yazılma mantıklarının yanı sıra resmi kurallar itibarıyla da dilekçelerin üzerinde dilekçe sahibinin şahsını belirli derecede tanımlayan bilgiler bulunmaktaydı, yani dilekçelerde kullanılacak uygunsuz bir dilin cezasız kalması muhtemel değildi. Çok uç durumlarda tabir yerindeyse ancak bıçak kemiğe dayandığında madunlar üsluplarını sertleştirmiş değilse normal şartlarda gereksinim duydukları şeyi temin edecek dili özenle seçmişlerdir. Bu kuşkusuz anlaşılmayacak bir durum değildir ve zaten güçleri sınırlı olan madunların böyle davranmasında şaşılacak bir nokta da yoktur. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta bu ‘riayetkar’ üslubun dolaylı olarak ortaya çıkardığı sonuçtur. İnsanlar resmi dili kullanıp kurulu düzenle etkileşim içerisine girdikleri noktada onların bu “aşağıdan” katılımı mevcut düzenin tahkim edilmesine katkıda bulunmuş olur. Hatta resmi kategori ve dağılıcı mevcut rejime direnmek amacıyla kullandıklarında bile sonuç itibarıyla resmi

⁹ Y. Akın, “Reconsidering”, s. 443

¹⁰ ‘Benlik-belgesi’ (*ego document*), kısaca kendisini üreten kişi hakkında izahat yahut başka yerde bulunmayacak bilgiler içeren belge ya da kaynak diye tanımlanmıştır. Bknz: Mary Fulbrook&Ulrika Rublack, “In Relations: The ‘Social Self’ and Ego-Documents”, *German History*, s. 28, n. 3, s. 263-272.

dili somut düzeyde kabullenmiş olurlar.¹¹ Diğer bir deyişle aslında madunların sahip olduğu dünya görüşü ve kullandığı dil kendine ait olmayıp düşmanın ya da çıkarlarını tehdit edenlerden aldığı için ‘negatif’ bir bilinçtir.¹²

Würgler’in dikkat çektiği ikinci madde yani dilekçelerin bizzat arzuhacı yahut şikayetçi tarafından değil de bir katip tarafından kaleme alınmış olması da önemli bir konudur. Özellikle de Osmanlı arşivlerinde dilekçeler orijinal halinde değil onlardan alınmış kısa notlar yahut özetler şeklinde bulunmaktadır. Çoğunlukla madunların şikayetlerinin katipler tarafından kağıda dökülmesiyle meydana gelen dilekçelerin mevzubahis madunların sesi olduğunu iddia etmek ne dereceye kadar mümkündür? Bu şekilde kaleme alınan ya da aslı tümden kaybolup yalnızca hakkında kısa notlar alınmış dilekçeler her şeye rağmen elbette insanların yaşamlarına ve istek ve şikayetlerine dair fikir verir. Ne var ki elimizde bu şikayetlerin aslı değil süzgeçten geçmiş hali bulunmaktadır.

Türkiye/Osmanlı İmparatorluğu ve İran’da Dilekçe Yazma Kültürü

Gerek Türkiye/Osmanlı gerekse de İran tarih yazımında dilekçelerin yeterli ilgiliyi görmediğine yukarıda işaret etmiştik. Bunun bir sonucu olarak dilekçe kültürü ve bu kültürün kurumsallaşması örneğin Avrupa tarihçiliğinde olduğunun aksine yeterince üzerinde durulmamış konulardır.¹³ Osmanlı dönemi dilekçe yazımı konusunda Halil İncalıcık’ın ve Mehmet İpşirli’nin birer makalesi bulunmaktadır.¹⁴ Ayrıca Michael Ursinus on sekizinci yüzyıl Rumeli’sine ait bir şikayet defterini ele alan çalışmasında arzuhallerin Osmanlı hukuki yapısındaki

¹¹ Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell University Press, Ithaca, 2005, s. 15

¹² Ranajit Guha bu ‘negatif bilinçliliği’ şöyle anlatır: ‘isyancı düşmanın alametlerini (insignia) kendine mal ederek kendi maduniyetinin emarelerini ortadan kaldırmayı umar. Dolayısıyla (ve) kaçınılmaz olarak isyan sürecinde köylü negatif olarak inşa edilmiş bir tasarıma dahil olur... Şüphesiz ki bu tasarım bir iktidar perspektifi sunmaktadır ama bu tasarımın öğeleri tam da kendisine karşı isyan edilen otorite yapısından alınmıştır. Dolayısıyla isyancı ‘ödünç alınmış’ bir dille konuşur – başka dil bilmediği için düşmanın dilini kullanır’. Aktaran: Boğaç A. Ergene, ‘Maduniyet Okulu’, s. 34.

¹³ Avrupa tarihçiliği gerek üzerin yapılan çalışmalar gerekse de dilekçelerin kullanılmasıyla ele alınmış eserler konusunda hayli zengin bir literatüre sahiptir. Burada İngilizce kaleme alınmış birkaç kitap ve makale örneği vermeye yeteneceğiz: Natalie Zemon Davis, *Fictions in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth Century France*, CA, Stanford, 1987; Charles Tilly, *Popular Contention in Great Britain 1758-1834*, MA, Cambridge 1995; Lex Heerma van Voss, ‘Petitions in Social History’, *International Review of Social History*, cilt 46, supplement 9; David Zaret, ‘Petitions and the “Invention” of Public Opinion in the English Revolution’, *American Journal of Sociology* 101, 6 (1996): 1497-1555

¹⁴ Halil İncalıcık, ‘Şikayet Hakkı’; Mehmet İpşirli, ‘Arzuhal’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3 (1991); 447-448.

yerine kısaca işaret etmiştir.¹⁵ Bunlara ilaveten M. Erdem Kabadayı da doktora çalışmasında Osmanlı dilekçe kültürünü ve dilekçelerin Osmanlı sosyal tarihçiliği açısından önemini tartışmıştır.¹⁶ Cumhuriyet Türkiye'sinde dilekçe yazımına dair Yiğit Akın'ın bahsi geçen iki makalesi dışında bir kaynağa ulaşmak mümkün olmamıştır.

Kacar İrani'nda dilekçe yazımı konusunda kaleme alınmış en ayrıntılı çalışma Irene Schneider'in on dokuzuncu yüzyılın sonlarına ait dilekçeleri ve bu dilekçeler ışığında dönemin tarihini incelediği kitabıdır.¹⁷ Schneider çalışmasında 1882 yılında kurulan *Mağduriyetleri İnceleme Meclisine*'ne 1883 ila 1886 yılları arasında ulaşan dilekçeleri incelemektedir. Schneider'in de işaret ettiği üzere esasen bu dilekçelerin bir kısmı daha önce Feridun Ademiyet ve Huma Natık'ın ortak bir çalışmasında ele alınmışsa da burada dilekçelerin içeriğine dair kısa bilgiler verilmesiyle yetinilmiştir.¹⁸ Aynı dönemi konu alan diğer bir çalışmaysa Mansoureh Ettehadieh Nezam-Mafi'nin bahsi geçen *Mağduriyetleri İnceleme Meclisi*'ni ele alan makalesidir.¹⁹ Pehlevi dönemine ait dilekçeler üzerineyse elimizde birkaç makaleden fazlası bulunmamaktadır. Ali Tatari tarihi belge olarak dilekçeleri incelediği kısa makalesinde bu dilekçelerin geleneksel belgelerin hangi gruplarında değerlendirilebileceği ve bunlara ne tür belgeler olarak yaklaşılabileceği konusunu ele almaktadır.²⁰ Tatari'nin makalesi özellikle İran Meclis Kütüphanesi'nde mevcut dilekçelere dair verdiği ayrıntılı bilgiler açısından hayli kayda değerdir. Siavash Shohani ise dilekçelerin spesifik

¹⁵ Michael Ursinus, *Grievance Administration (Şikayet) in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's 'Record of Complaints' of 1781-1783*, New York, RoutledgeCurzon, 2004.

¹⁶ M. Erdem Kabadayı, *Working for the State in a Factory in Istanbul: The Role of Factory Workers' Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire*, Münih Üniversitesi, Munich 2008, s. 65-101, (Yayınlanmamış doktora tezi). Kabadayı burada genel anlamda dilekçelerden bahsettikten sonra bir devlet fabrikası olan Feshane işçileri tarafından fabrika idaresine yazılan dilekçeleri kullanarak işçilere ve çalışma koşullarına dair önemli bilgiler vermekte bu yönüyle de dilekçelerin sosyal tarihteki nasıl kullanılabileceğinin güzel bir örneğini sunmaktadır. Kabadayı'ya yayınlanmamış doktora tezini istifademe sunduğu için müteşekkirim.

¹⁷ Irene Schneider, *The Petitioning System in Iran: State, Society and Power Relations in the Late 19th Century*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2006.

¹⁸ Feridun Ademiyet ve Homa Natek, *Efkar-e İctimai ve Siyasi ve İktisadi der Asar-e Monteşir neşodeh-e Doran-e Kacar*, Nima Verlag, Essen, (t.y)

¹⁹ Mansoureh Ettehadieh Nezam-Mafi, "The Council for the Investigation of Grievances: A Case Study of Nineteenth Century Iranian Social History", *International Society for Iranian Studies*, c. 22, n. 1 (1989), s. 51-61.

²⁰ Ali Tatari, "Berresi-ye Caygah-e Arizeh der Pejuheşha-ye Esnadi, Fasnameh-e Payam-e Baharestan", n. 4 (1388/2009), dönem 2, 465-476. İran Meclis Kütüphanesinde araştırma yaptığım dönemde müdürü bulunduğu dilekçe kısmından yararlanmam konusunda benden yardımlarını esirgemeyen Ali Tatari'ye şükranlarımı sunmak isterim.

bir bölümü olan “iane” (yardım talebi) için yazılmış dilekçeleri konu alan makalesinde dilekçe yazımının teknik ve sosyal boyutuna dair aydınlatıcı bilgiler vermektedir.²¹ Shohani'nin değindiği çok önemli diğer bir konu da meclisin dilekçelere nasıl karşılık verdiği yani dilekçe trafiğinin nasıl iki taraflı işleyen bir süreç olduğu hususudur.

Gerek Osmanlı İmparatorluğunda gerekse de İran'da on dokuzuncu yüzyılda dilekçelere dair bir takım kurumsal düzenlemelere gidilmiştir. Hükümdarın halk içerisine karıştığı ve dilekçeleri dinlediği *rik'a* adı verilen uygulamadan başka dilekçe akışını daha resmi hale getiren düzenlemeler yapılmıştır. Osmanlı Devletinde dilek ve şikayetler *Mühimme Defterleri*'ne kaydolunurdu. On yedinci yüzyıldan itibaren bu defterler *Ecnebi defterleri*, *Şikayat defterleri*, *Name Defterleri*, *Ahkam Defterleri* ve *Nişan Defterleri* olarak ayrıştırılmıştır.²² Bu yeni düzenlemeden bir yüzyıl sonra da amacı şikayetleri merkezi bürokrasiye dahil olmadan vilayet bazında ele almak olan Vilayet Ahkam Defterleri oluşturulmaya başlanmıştı. 18. Yüzyılın sonlarından İkinci Meşrutiyete kadarki dönemde ise Cuma Selamlığı halkın talep ve şikayetlerini Sultan'a doğrudan iletme imkanı bulduğu vesilelerdi. Bu türden sunulan dilekçelere rika ve bunlar hakkında tutulan özet ve bunlara verilen cevapları içeren kayıtlara da *Maruzat-ı Rikabiye* denilirdi. Doğal olarak zamanla artan dilekçe trafiğini düzenlemek cevaplamak ve takip etmek üzere *Maruzat-ı Rikabiye İdaresi* adı altında ayrı bir kurum kurulmuştu.²³ İkinci Meşrutiyetle birlikte tekrar yürürlüğe konulan Kanun-i Esasi'nin “Osmanlı Tebaasının Umumi Hakları” başlıklı bölümünde kişilerin yahut grupların kendilerine yahut genel duruma dair arzuhal verme hakkı olduğu gibi Meclis'e dahi dilekçe verme ve memurların eylemlerinden şikayetçi olma hakkına sahip oldukları belirtiliyordu.

İran'da hükümdara dilekçe sunmak İslam öncesine dayanan bir gelenektir ve adaleti tesisin bir parçası olarak görülürdü. Şah'ın tebaası herhangi bir konudan müşteki olduklarında Şah'tan denge ve adaleti sağlamakla yükümlü bir İslam hükümdarı gibi hareket etmesini beklerlerdi.²⁴ Anlaşıldığı kadarıyla

²¹ Siavash Shohani “Gozari ber Arayez-e Eanat”, *Payeme Baharestan*, numara 3 (1388/2009), s.315-329.

²² H. İnalcık, “Şikayet Hakkı” s. 36.

²³ Y. Akın, “Fazilet Değil”, s.

²⁴ Venessa Martin, *The Qajar Pac: Bargaining, Protest and the State in Nineteenth Century Persia*, I. B Tauris, London 2005., s. 12. Martin'in İslam'a yaptığı vurgu isabetli olmakla beraber esasen hükümdarın adaletle muamele etme gerekliliğinin İslam öncesi dönemlerden itibaren hükümdara nasihat olmak üzere kaleme alınan eserlerde vurgulandığını gözden ırak tutmamak gerekir. Belki de Nizamül Mük'ün meşhur Siyasetname'sindeki ‘saltanat dinsiz devam edebilir fakat adaletsiz etmez’ yolundaki ihtarını ait olduğu İran'daki İslam öncesi adalet anlayışına ve bu

dilekçe yazımı konusunda en canlı adımlar Nasıruddin Şah (s.1848-1896) zamanında atılmıştır. Elbette bunda Şah'ın kişiliği kadar saltanat döneminin İran'da anayasacılık, meşrutiyet, parlamento vs. gibi konularda etraflı tartışmalara sahne oluşunun da etkisi vardı. 1860 tarihli bir kararname Nasıruddin Şah'ın Pazar günlerini şikayetçi ve arzuhalcileri dinlemeye ayırdığını bildiriyor ve söz konusu günde talep ve şikayetlerin gereğinin yerine getirilmesi konusunda varlığı gerekli olanlar hariç hiçbir bakanın Şah'la görüşemeyeceği bugünün yalnızca tebaaya ayrıldığı ilan ediliyordu.²⁵ 1864 yılında Şah'ın bir kararnamesi büyük şehirlerin merkezine *Adalet Sandıkları* (Sandukaha-yi Adalet) konulacağı ve halkın serbestçe dilekçelerini bu sandıklara bırakabileceği belirtiliyordu. Şah'ın yahut itimat ettiği kişilerin huzurunda mühürlenmiş bu sandık aynı itina ile açılacaktı.²⁶ Ne var ki anlaşıldığı kadarıyla özellikle eyaletlerde bu uygulama mahalli idarecilerin kaygılarına takılmış ve halkın sandıklara rahatça dilekçe bırakması engellendiği gibi arzuhalcilerin falakaya yatırıldığı bile olmuştur.²⁷ 1874 yılında resmi gazete Şah'ın tebaasına adalet temin etmeyi uhdesinde bir vazife addettiğini bundan dolayı da *Adalet Sandık*'ı uygulamasını yeniden başlattığını ilan eden yeni bir kararname yayınlamıştır. Bu yeni uygulamaya göre Şah'ın Tahran'daki saraylarından birinin önüne sandık konulacak ve halkın içine serbestçe dilekçelerini bıraktığı bu sandık Cuma ve Pazartesi günleri Şah'ın mutemet bir adamı tarafından boşaltılıp içindekiler okunmaksızın çuvala konularak mühürlenecek ve Şah'ın huzurunda mühür açılacaktı. Muhtemelen on yıl önceki denemede yaşanan keyfilikğin önüne geçmek için bu defa sandıklar yalnızca Tahran'da ve Şah'ın sarayının önüne konulmuş ayrıca onlara nezaret etmekle sorumlu olan muhafızların şayet halkın dilekçe atmasına engel olurlar yahut onlardan rüşvet talep ederlerse ölüm cezasına çarptırılacağı da açıkça belirtilmişti.²⁸ Diğer yandan sandıklara yalan yanlış dilekçe ve şikayet bırakanlar da ölüm cezasından nasibini alacaktı. Anlaşılan mahalli idarecilerden gelen şikayetler ve ulaşan dilekçelerin en azından bir kısmının amaca uygun görülmemesinden ötürü temelsiz iddialar içeren yahut para vs. gibi yardım isteğinde bulunan dilekçelerin sahiplerinin de cezalandırılacağı bildirilmişti.²⁹

anlayıştaki devamlılığa işaret olarak okuyabilir. Nader Sohrabi bu adalet anlayışını İslam öncesi dönemden İslam literatürüne uzanacak şekilde kısa fakat ehil şekilde ele almıştır. Nader Sohrabi, *Constitutionalism, Revolution and State: The Young Turk Revolution of 1908 and the Iranian Constitutional Revolution of 1908 with Comparisons to the Russian Revolution of 1905*, Chicago Üniversitesi, Chicago, 1996, s. 98-110, (Yayımlanmamış doktora tezi).

²⁵ N. Sohrabi, *Constitutionalism*, s. 120.

²⁶ I. Schneider, *The Petitioning System*, s. 35.

²⁷ I. Schneider, *The Petitioning System*, s. 35.

²⁸ N. Sohrabi, *Constitutionalism*, s. 121.

²⁹ I. Schneider, *The Petitioning System*, s. 36.

Bu sandık denemelerini takiben nihayet 1882 yılında *Mağduriyetleri Araştırma Meclisi* (Meclis-i Tahkik-i Mezalim) adı altında bir yapı oluşturulmuştur.³⁰ Dilekçeler küçük kasabalardan yahut köylerden eyalet merkezlerine oradan da Tahran'a gönderilir burada özetleri çıkarılarak Şah'a takdim edilir o da özetleri okur ve kenarlarına not ve emirlerini yazardı. Maalesef bu dilekçelerden elde çok sayıda bulunmasına rağmen hepsi orijinal dilekçelerin özettir ve bu yukarıda da zikrettiğimiz üzere bu kurul üzerine yapılan çalışmalar söz konusu özetlere istinat eder.

Eldeki çalışmanın amacı açısından dilekçe yazımı konusunda en önemli dönüm noktası İran'da 1906 yılında Anayasanın ilan edilmesi ve İlk Meclis'in göreve başlaması olmuştur. Bu tarihten itibaren dilekçe trafiği hem öncesiyle kıyaslanmayacak derecede yoğunlaşmış hem de araştırmacılara birinci elden dilekçelerin orijinalini okuma imkanı hasıl olmuştur. Esasen Meclis'e bu kadar sayıda dilekçenin gelmesi ilk anda düşünüldüğü kadar doğal bir durum değildir. Nihayetinde Meclis bir yürütme değil yasama organıydı ve halihazırda dilekçelerin doğrudan muhatabı olabilecek bakanlıklar mevcuttu. Dolayısıyla neden halkın açılışının hemen ardından tabir yerindeyse meclisi dilekçe bombardımanına tuttuğunun ve bunun kültürel ve zihni arka planının kısaca üzerinde durmak gerekir. Kaldı ki bu durumun garabeti yalnızca bugünden geriye bakınca anlaşılacakla kalmamış mevzubahis meclisteki bazı vekiller halkı meclisin kıymetli vaktini bu tür şeylerle israf etmemeleri ve dilekçelerini ilgili bakanlıklara göndermeleri konusunda bilgilendirme gereği duymuştu.³¹ Kuşkusuz Osmanlı'da olduğu gibi İran'da da meşrutiyetin ve meclisin ne anlama geldiğini bilen okuryazar bir kitle mevcuttu. Avrupa'daki gelişmelerden de haberdar olan bu kitlenin halkla ne kadar yakından irtibatı olduğu sorusunun bir yana bıraksak bile halkın öncelikleriyle onların arasında belirleyici farklar olduğunu söylemek çok yanlış olmaz. Örneğin İran Anayasal Devriminin (1905-1911) başlarında meşrutiyetçilerin büyük kesiminin talebi bir *Adalethane*' tesisinden ibaretti.³² Sonuçta kurulan Meclis'i de bir *adalethane* olarak görüp adalet taleplerini oraya iletmelerinde esasen anlaşılacak bir şey yoktur.

Dolayısıyla halkın dilekçelerini doğrudan Meclis'e göndermesini halkın Meclis'in yasama organı oluşunu idrak edemeyişine bağlamak biraz aceleci bir

³⁰ Mansoureh Ettehadieh Nezam-Mafi, "The Council", s. 52.

³¹ I. Schneider, *The Petitioning*, s. 32.

³² Nader Sohrabi, "Revolution and State Culture: The Circle of Justice and Constitutionalism in 1323/1906 Iran", *State Culture and State-Formation After the Cultural Turn*, George Steinmetz (haz.), Cornell University Press, Ithaca, 1999., s. 258.

tespit olacaktır.³³ Meclis açılmazdan önceki beklentileri bir yana bıraksak bile unutmamak gerekir ki özellikle İlk Meclis (1906-1908) Kacar şehzadeleri, ayan, ulema, büyük toprak sahipleri, tüccar ve esnaf olmak üzere altı sınıf vekilden oluşmaktaydı. Yani bir anlamda halkın o ya da bu şekilde Meclis'te kendilerini temsil eden ve dertleriyle ilgilenecek birilerinin olduğunu düşünmek için yeterince nedeni vardı. Dolayısıyla da kişisel ilişkilerin geçerli olabileceği bir süreç sonu belli olmayan pek de tanıdık gelmeyen bürokratik süreçten daha makbul görülmüş olmalıdır. Artarak süren dilekçe sayısı karşısında Meclis ve meclisin resmi yayın organının halkı dilekçelerini ilgili bakanlıklara iletme konusundaki teşvik girişimlerinin de pek bir netice doğurmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu ilanın ne kadar kişi tarafından duyulmuş ya da okunmuş olabileceği bir yana halk arasında bu konuda “tecahül” yapmakta yani duymazlıktan gelmektedir. Tecahül yahut “mış gibi” yapmak madun birey ve kitlelerin kendilerinden daha güçlü olduğunu bildikleri yapılar karşısında sıkça başvurduğu silahlardandır.³⁴ Halk ile ilgili birimler arasında bir nevi sekreteryaya haline gelen Meclis³⁵ durumu kabullenmiş ve bir müddet sonra dilekçeleri gerekli yerlere yönlendirmek ve arzuhalcileri süreçle ilgili bilgilendirmek üzere *Dilekçe Komisyonu* (Komisyon-ı Arayiz) kurulmuştur. Buradan itibaren Türkiye ile İran'da dilekçe yazımını karşılaştıracığımız bölümlerde İran örneğinde kullanılan dilekçeler işte bu komisyona gelen dilekçelerdir.

Erken Cumhuriyet ve Erken Pehlevi Dönemlerinde Dilekçeler

Gerek Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Cumhuriyet Halk Fırkasına (CHF sonradan CHP) gerekse de erken Pehlevi İranı'nda Meclis'e gelen dilekçeler iş talebinden, maddi yardım ricasına, fabrika müdürü yahut mahalli idareciler hakkında şikayetlerden gündemdeki belirli konularda merkezin kararını etkileme çabasına kadar farklı içeriklere sahiptir. Erken Cumhuriyet yıllarına ait dilekçelerin karakteristik özellikleri olarak sunduğu maddeler büyük ölçüde aynı dönem İran dilekçeleri için de geçerlidir. Münşeat kaynaklarında dilekçelerin genel hatlarıyla şu dört bölümden oluşması gerektiği belirtilir: kişinin kendisini takdim ettiği giriş bölümü (tarif-i nefis), meramın ifade edildiği ve bahsi geçen mevzuda hak sahibi olduğunu belirten bölüm (teybin-i istihkak), talep yahut şikayetin net ve açık yazıldığı bölüm (netice-i matlab) ve muhatabın makam ve mevkiine uygun bir üslupla dilekçenin bitirildiği bölüm

³³ S. Shohani, “Gozari”, s. 323.

³⁴ C. James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1985. s. xvi. Devlet karşısında çıkarlarını koruma ve devleti ‘idare etme’ stratejilerine dair Necmi Erdoğan’ın yazısı fevkalade ufuk açıcudur. Necmi Erdoğan, “Devleti ‘İdare Etmek’: Maduniyet ve Düzenbazlık”, *Toplum ve Bilim*, 83 (2000), s. 8-31.

³⁵ S. Shohani, “Gozari”, s. 316.

(hatime).³⁶ Hem Türkiye hem de İran'da dilekçelerin şekli açıdan bu yapıya uygun yazıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Ne var ki yine yapısal açıdan Türkiye ile İran arasında önemli farklar da vardır. Türkiye'nin aksine İran örneğinde kolektif dilekçelere sıklıkla rastlamak mümkündür.³⁷ Örneğin bir fabrikanın işçilerinin topluca şikayette bulunduğu ve dilekçede “biz üç yüz” işçi vs. gibi ifadelerin kullanıldığı dilekçeler İran örneğinde çokça görülebilir. Hatta bazı örneklerde kolektif dilekçenin sahipleri dilekçe üzerine teker teker mühürlerini basmış böylece zaman zaman dilekçenin yekûnunu aşan bir mühür kısmı oluşmuştur. Diğer bir yapısal farklılık da Türkiye örneğinde dilekçelerin bazısı el yazısıyla kaleme alınıp bazısı arzuhalcilere daktilo yazdırılmışken İran örneğinde bu satırların yazarının incelediği dilekçelerin hemen hemen tamamı şikeste hattıyla yazılmıştır. İki örnek arasında belki de en çarpıcı farklılık İran örneğinde özellikle yardım taleplerinin sonuna iliştilen *istişatname*'lerdir. Meclis'e ulaşan dilekçelerin ve bu yoğunlukta bunların içerisinde cevap verilmeyenlerin sayısının artması arzuhalcileri istekleri ve içinde buldukları ihtiyaç durumu konusunda yetkilileri ikna etmek için farklı yollara tevessül etmeye itmiştir. İşte dilekçenin sonuna örneğin bir şehrin önde gelen alimi yahut tüccarı tarafından yazılan ve arzuhalcinin ihtiyaç içerisinde bulunduğunu teyit eden belgeye *istişatname* (kanıt mektubu) denilirdi.³⁸ İstişatnamenin ayrı mektup şeklinde yazılması zorunlu olmayıp yerine göre muteber bir kişinin dilekçe üzerine vurduğu mühür yahut sona iliştilen ‘yazılanlar doğrudur’ gibisinden bir ifade de yeterli olurdu. Hatta örneğin kişinin ellerinin ya da kollarının olmadığı bundan dolayı da çalışmadığı için yardıma muhtaç olduğunu belirttiği durumlarda kanıt olmak üzere dilekçeyle beraber bir fotoğrafı gönderdiği de vakidir.³⁹

³⁶ Muhammad Fuad, *Rehber-i Kitabet*, 452.

³⁷ Yiğit Akın incelediği dilekçeler içerisinde çok sınırlı sayıda kolektif dilekçe bulunduğunu belirtir. “Fazilet”, s. 106. Osmanlı dönemindeyse “mahzar” denilen kolektif dilekçeye ya da “çok imzalı arzuhale” farklı dönemlerde rastlamak mümkündür. Sözlük anlamı olarak “hazır bulunan yer, huzur” anlamına gelen ‘mahzar’ fıkıh literatüründe “ taraflar ve şahitlerinin hakim huzurunda dava ile ilgili olarak sundukları bilgi ve delillerin, ikrar, yemin veya inkarın kaydedildiği belge ve defter” anlamında kullanılmıştır. Osmanlı bürokrasisinde kolektif dilekçeyi ifade etmek üzere kullanılan ve bireysel dilekçelerden farklı bazı özellikleri olan ‘mahzar’ın ilk örnekleri 16. yüzyıl ortalarında görülür. Bkz. Mehmet İpşirli, “Mahzar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27 (2003); 398-401.

³⁸ S. Shohani, “Gozari”, s. 318.

³⁹ S. Shohani, “Gozari” s. 321. İran dilekçelerinin burada kaydetmeye değer bir özelliği de hepsi olmasa da bazı dilekçelerin özellikle Meşrutiyet Devrimini takip eden yıllarda mecliste sesli okunmasıdır. Hatta bu makalede incelenen dönemin hemen öncesine 1923 yılına ait ayakkabı esnafından gönderilen bir dilekçenin daha girişinde ‘muhterem vekillerden rica ederiz bu arzuhali

Diğer yandan içerik ve üslup açısından da dilekçeler arasında önemli benzerlikler vardır. Hem Türkiye hem de İran'da söz konusu döneme ait dilekçeler doğrudan ve yalnızca meramı birkaç cümleyle anlatan metinler olmanın çok ötesinde özellikleri sahiptir. Bu dilekçelerde arzuhalcinin şahsına, yaşadığı koşullara, bölgesine vs. dair çok canlı bilgiler bulmak mümkündür. Örneğin, erken Cumhuriyet dilekçelerinde arzuhalçiler sözlerini dinlenir kılmak için Milli Mücadele yahut inkılapların uygulanmasındaki rollerinden bahsettiği gibi⁴⁰ erken Pehlevi dönemi dilekçelerinde de Anayasal Devrim döneminde çekilen sıkıntılara yahut sergilenen kahramanlıklara vurgu yapmak başvuru bir stratejiydi. Ayrıca her iki örneğe ait dilekçelerde de kullanılan dil gayet riayetkar ve otoriteleri rahatsız etmeyecek tondadır. Ne var ki nadiren de olsa arzuhalçiler bekledikleri sonucun elde edilememesi durumunda gayrimeşru yollara başvuracaklarını ima ederek hatta zaman zaman açıktan ilan ederek tabir yerindeyse aba altından sopa göstermekte tereddüt etmemişlerdir.⁴¹ Önemli diğer bir nokta da arzuhalçilerin örneğin Atatürk'e yahut Rıza Şah'a hitaben yazdıkları dilekçelerde 'bizim merhametli ve esirgeyen babamız' ya da 'kendisinin yüce merhametinin gölgesi altında yaşadığımız kudretli şahlar şahı Rıza Şah Pehlevi hazretleri' gibi ifadelerle oluşturdukları hiyerarşik ilişkidir. Madunların elinde en etkili kullanabilecekleri araç maduniyet durumlarından retorik düzeyde bir silah olarak yararlanmaktır. Dolayısıyla baştaki liderlere karşı takdim edilen abartılı hürmet ve teslimiyet ifadelerinin amacı aslında ortada var olan tek taraflı bir güçlü-güçsüz yahut muhtaç-varlıklı ilişkisini hatırlatmaktan ibarettir. Bu tür ifadelerle başlayan dilekçelerin birkaç satır sonra 'siz de bize yardım etmezseniz kimsesiz kalırız' türlü ifadelerle varması tam da bu amacı gözler önün sermektedir. Bir anlamda burada 'el öpmekle dudak aşınmaz' stratejisi kullanılmaktadır.

Andreas Würzler dilekçeler ve dua etme arasındaki ortak cana yakın üslubu dilekçelerin dini boyutunun göstergesi olarak yorumlar.⁴² Aslına bakılırsa özellikle Osmanlı ve Kacar dönemleri dilekçelerinde bu duayla benzeşen üslup çok daha baskındır. Cumhuriyet Türkiye'si ile Pehlevi İran'ı arasında bir karşılaştırma yapmak gerekirse ikincisinde bu üslubun daha belirgin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Arzuhalçilerin Meclis'e, Meclis başkanı yahut doğrudan Şah'a hitaben yazdıkları dilekçelerde uzun dua

mecliste okuyunuz' diye yazılıdır. Bknz: İŞMKMBM: Ayakkabı esnafının şikayeti, 8/3/1923, k25-j12-p14

⁴⁰ Y. Akın, "Fazilet", s. 123

⁴¹ Y. Akın, "Fazilet", s. 121

⁴² A. Würzler "Voices", s. 15.

cümleri kullanıp isteklerinin yerine getirilmesi durumunda daha da fazla duacı olacaklarını belirtmeleri sıkça görülen bir durumdur.

Arzuhalciler ve Muhatapları: Dilekçelerde Devlet-Toplum İlişkisi

Gerek Mustafa Kemal dönemi Türkiye'si gerekse Rıza Şah dönemi İran'ı genelde yukarıdan aşağıya bir modernleşme ya da modernleştirme süreci olarak ele alınır. Bu anlatıma göre bu iki 'buyurgan' lider halkın rıza ve şikayetlerine aldırılmaksızın kafalarında belirledikleri bir reform planını uygulamışlardır. Bu anlatıda haklılık payı olmakla beraber 'tek adam' söylemleri üzerinden anlatılan bir tarihtense daha fazla öznenin katıldığı canlı bir tarihi anlatı daha ufuk açıcı olacaktır. Dilekçeler geleneksel tarih anlatısında kendilerine pek yer verilmeyen madunların özne olarak var oldukları ender zeminlerdendir. Hem Türkiye hem de İran dilekçelerinin maddi yardım ricası, iş talebi, iş ve gündelik yaşama dair şikayetler, mahalli yahut merkezi idarecilerin karar ve eylemlerinden yakınma vb. konuları içerdiğine daha önce işaret etmiştik. Esasen yerel düzeyde halledilebilecek birçok konunun ara birimlerin hepsini aşarak doğrudan merkezi otoritelere iletilmesi "yerel bürokrasiyi aşmaya onu by-pass etmeye yönelik bir stratejiydi".⁴³ Elbette bu her durumda dilekçelerin ilk aşamada derhal merkeze gönderilmiş olduğu anlamına gelmez. Bilakis birçok örnekten anlaşıldığı kadarıyla arzuhalciler dertlerini ilk önce örneğin fabrika idaresi, belediye, valilik, savcılık vb. mercilere iletmış ancak buralardan istedikleri sonucu elde edemeyince yahut kayıtsızlıkla karşılaşınca meclis ya da parti merkezi gibi organlara yönelmişlerdir. Aslında bu durumun tarihçiler açısından faydalı bir sonucu olmuştur. Örneğin İran'ın uzak bölgelerinden Tahran'a dilekçe gönderen kişiler muhtemelen muhataplar tarafından iyi bilinmeyebileceği düşüncesiyle zaman zaman yaşadıkları bölgeye ve bahsi geçen konunun ayrıntılarına dair canlı bilgiler verirler. Hatta yerel otoritelere şikayetlerini iletmelerine rağmen kendilerine kulak verilmediği için yaşadıkları yerin güç dengeleriyle ilgili tespitlerini aktardıkları da olmuştur. Bu bilgiler bir tarihçi açısından en azından dilekçenin direkt ilgili olduğu konular kadar kayda değer veriler sunmaktadır. Takip eden bölümde belirli konularda yazılan dilekçe örnekleri üzerinden dilekçelerin genel anlamda tarih yazımı özellikle de sosyal tarih yazımı açısından ne denli önemli kaynaklar olduğu tartışılacaktır.

Arzuhalciler ve Arzuları: Bir Grup Dilekçenin Değerlendirilmesi

Maddi yardım ve iş talebinde bulunan dilekçeler amaca ulaşabilmek için genelde gayet dramatik bir dil kullanır ya da gerçekten dramatik olan bir durumun vehametini olabildiğince abartırlar. Fakat bunu genelde riayetkar bir

⁴³ Yiğit Akın, "Fazilet", s. 115

dille yapan arzuhalciler zaman zaman ifadelerini sertleştirmekten ve içinde buldukları durumdan ötürü muhatap mercii sorumlu tutmaktan da geri durmazlar. Aşağıda İran örneğinden sunacağımız üç dilekçe numunesi bu konuda önemli fikirler vermektedir. Dilekçelerin ilk ikisi 1939 Kasım ve Ocak'ına aittir ve kibrit fabrikası işçilerinden Meclis'e gönderilmiştir.⁴⁴ İşçiler şöyle demektedirler:

“Milli Şura Meclisi'ne

Biz fakirler Mümtaz Kibrit Fabrikasında çalışmaktayken sizler bir süre önce bu fabrikayı kapattınız. Peki çoluk çocuk sahibi olan ve bu fabrikadan gelen maaş dışında bir geliri de olmayan bizler şimdi ne yapacağız? Memlekette öyle fazla iş de yok naçar biz de gözümüzü o fabrikaya diktik. Ne var ki devlet o fabrikayı da bize çok görüp kapattı. Yegane Allaha yemin ederiz ki bir an evvel bize bir çıkar yol göstermelisiniz ki çoluk çocuğumuz telef olmasın. Alemlerin Rabbi, Haşmetli Rıza Şah Pehlevi Hazretlerini biz fakirlerin imdadına göndersin, amin Ya Rabbe'l-alemin.”

Anlaşıldığı kadarıyla işçiler Meclis'e yazdıkları bu dilekçeden bir sonuç alamamışlar ve iki ay sonra bu defa Meclis başkanına hitaben aşağıdaki dilekçeyi kaleme almışlardır:

“Milli Şura Meclisi'nin Muhterem Reisi,

Arzuhale cüret olunur efendim,

Biz fakirler Mümtaz Kibrit Fabrikasında çalışmaktayken üç ay önce fabrika kapatıldı. Bizlerin o fabrikadan aldığımız maaştan başka geliri bulunmadığı gibi elimizden o fabrikada gördüğümüz işten başkası da gelmemektedir. Bu üç ay içerisinde ... bin türlü musibetle şimdiye dek maişetimizi temin ettik. Şimdi iki elimiz boş öylece şaşır kaldık. Çoluk çocuğumuzun telef olması Allah'tan reva mıdır? Peki bizim çıkar yolumuz nedir? Ne zamana kadar böyle işsiz ve ne yapacağımızı bilmez vaziyette kalacağız? Süt emme çağında bir bebek kendi hastalığından öldüğünde derhal memurlar gelir bu ölmüş çocuk hakkında incelemede bulunur, raporlar tutar. Halihazırda bizim çoluk çocuğumuz açlıktan ölüyor da hiçbir memurun bunlar ne oldu da öldü diye sormaya geldiği yok. Vicdan ve şerefimiz üzerine yemin ederiz biz fakirlere yardım etmelisiniz. Kış geldi, devletin yapması gereken fabrikayı kapatıp bizi öylece ortada bırakmak değil bize yardım etmektir. Siz bu yetimlerin feryat figan etmelerine nasıl razı olursunuz? [...] Yegane Allaha yemin olsun bizi

⁴⁴ İŞMKMBM, 1939 Kasım, Mümtaz Kibrit Fabrikası işçilerinden meclise dilekçe, 4. Dönem, k25- j12-p2; 1939 Ocak, k25- j12-p2.

daha fazla işsiz ve ortada bırakırsanız kendimize kıyarız. Ümit ederiz bu dilekçeyi dikkate alır bir çare ve yol gösterirsiniz.”

Üçüncü dilekçeyse 1939 Şubatına ait olup İsmail Hoşbatın tarafından Meclis başkanına gönderilmiştir:

“Zatıalilerinin dikkatlerini aşağıdaki açıklamaya çekmeğe cüret olunur:

Bendeniz İsmail Hoşbatın [...] yaklaşık otuz sekiz yıl önce Rusya üzerinden Meşhet'e gitmekte olduğum esnada iki ayağım ile sağ kolum trenin altında kaldı ki sonuçta üçünü de kestiler. O vakitler kendimce hayli variyetim olduğu için o günden bu güne kendi geçimimi sağladım ve evin tüm mobilyalarını sattım. Şimdi beş aile ferdimle birlikte ne yapacağını bilmez vaziyette kaldık. Elimizde yarım günlük geçimimize yetecek kadar bile bir şey yok. Nihayet çaresizlikten bin türlü zahmetle Tahran'a ulaşmayı başardım. Yüce makamunuzun eşiğine gelip sığınmış bulunmaktayım. Sırf kendimizi şerefimizle geçindirebilmek için bendenizin ailesine bir miktar gelir muayyen ve mukarrer buyurun ki çaresizlikten yok olup gitmesinler.”⁴⁵

Görüldüğü üzere ilk iki dilekçenin sahipleri hafif ve riayetkardan başlayan ve suçlayıcı ve blöfçüye varan bir yol izlemişlerdir. İlk dilekçede sıkıntılı durumlarından ve çoluk çocuklarının perişanlığından bahseden arzuhalciler ikincisinde doğal bir hastalıktan ölen çocuğa gösterilen itina ile açıklıktan ölen çocuklara karşı sergilenen kayıtsızlığa işaret ederek aslında devleti çifte standart takınmakla suçlamaktadırlar. Üstüne üstlük arzuhalciler gerekli yardımın gelmemesi durumunda çocuklarının telefı olacağını söylemekle kalmamış kendilerine de zarar vereceklerini açıktan belirterek aslında devletin vatandaşlarının canını koruma sorumluluğuna vurgu yapmış oluyordular. Diğer bir ifadeyle kibrit fabrikası işçileri sahip oldukları en güçlü silah olan bedenleri üzerine devletin tasarruf hakkını teslim ve devleti tam da bu hakkı üzerinden vurma stratejisi gütmüş görünmektedirler. Özellikle Rıza Şah gibi İran'ı kaostan emniyete çıkardığını vurgulayan bir anlayış açısından bu nokta hayli önemli olmalıdır. Ayrıca arzuhaleci işçiler birinci dilekçelerinde memlekette iş imkanının azlığına işaret ederken nedendir bilinmez ikinci dilekçede ellerinden kibrit fabrikasında gördüklerinin dışında iş gelmeyeceğini belirtme gereği duymuşlardır. Belki de iki dilekçe arasındaki zamanda işçilere farklı bir sektörde iş önerilmiş fakat onlar farklı nedenlerden ötürü eski işlerini geri almakta ısrar etmeyi yeğlemişlerdir. Elbette bu değerlendirme bir spekülasyondan ibarettir.

⁴⁵ S. Shohani, “Gozari, s. 321.

Son dilekçeyi ise Türkiye örneğinden bir dilekçeyle birlikte değerlendirmek isabetli olacaktır. İmalat-ı Harbiye emeklisi Şevket'in 1934 yılında Cumhuriyet Halk Partisine gönderdiği dilekçede şöyle yazmaktadır: “İki buçuk yıldır İstanbul’da beş nüfus ile son derece müzayakadan (darlık) bunaldım. 19 yaşında mahdum köleniz, 16 ve 8 yaşlarında kerime cariyeniz iktidar-ı malimiz olmadığından nimet-i maariften mahrum kaldılar. Şefkat ve merhametinize muhtacız.”⁴⁶

Bu iki dilekçe riayetkar ve teslimiyetçi üsluba güzel bir örnektir. Hem İsmail hem de Şevket sıkıntı durumuna düşer düşmez dilekçeye sarılmamış aradan hayli zaman geçtikten sonra başka çare kalmayınca durumlarını arz etmeye karar vermişlerdir. Riayetkar üsluplarının yanı sıra her iki dilekçede de ortak olan nokta aile bireylerine ve yardıma muhtaç çocuklarına yapılan göndermedir. Anlaşıldığı kadarıyla İsmail Hoşbatın’a birileri fotoğraf çekmesi ve dilekçe yazması konusunda yardımcı olmuştur. Zaten yeterince dramatik bir hikayeye sahip olan İsmail bir de bunu fotoğrafla belgeleyince bu onu maksadına ulaştırmaya kafi görülmüş olmalıdır. Burada dikkate değer diğer bir nokta da İsmail’in ‘şeref’ kavramını kullanışdır. Durumunun vehametini anlattıktan sonra İsmail sırf şerefli bir geçim için yardım istediğini belirterek böylece aile fertlerinin de hayatta kalacağını belirtmiştir. Bu dilekçenin muhatapları açısından daha dikkat çeken ve vaziyetin ciddiyetini gösteren bir husus olarak değerlendirilmiş olmalıdır.

Arzuhalciler zaman zaman bazı vergilerin kaldırılması ve mahalli idarecilerin keyfi uygulamalarına son verilmesi talebinde bulunmuşlardır. Örneğin 1927 senesi Kirman’na ait Kirman Esnafı ve İşçiler Birliği tarafından gönderilmiş bir dilekçe bunun ilginç bir örneğini sunar. Birliğin antetli kağıdına el yazısıyla yazılmış olan dilekçenin sağ üst köşesinde ‘Müslümanlar tek eldir’ yazılmış hemen altına da küçük bir el sıkışma resmi konmuştur. Kirmanlıların dilekçesi birçok açıdan dikkat çekicidir. Dilekçelerine: “Mukaddes Milli Şura Meclisi, Allah onun temellerini güçlendirsün: Nasıl yapsak da içinde bulunduğumuz bedbahtlıkları arz etsek bilemiyoruz. Zira Meşrutiyetin başlangıcından beri ne kadar zahmet ve darbe varsa hem bu biçare işçileri buldu ve her türlü yük onların omzuna yüklendi” cümleleriyle başlayan arzuhalciler devamla Kirman maliye idaresi eski muavininin kendilerine yüklediği haksız vergiden şikayet ederek muavinin emniyet ve ordu güçlerini kullanarak bu vergiyi tahsil ettiğini ilave etmişlerdir. Meşrutiyet dönemi sıkıntılarını gönderme yapıp bir anlamda değişen bir şey olmadığı imasında bulunan arzuhalciler devamla konunun ilgili bakanlığa intikal ettiğini fakat oradan da net

⁴⁶ Y. Akın, “Fazilet”, s. 111.

bir cevap gelmemesine rağmen söz konusu keyfî uygulamanın sürdüğünü belirterek diğer bir retorik araca daha başvurmuşlardır: “bakanlıktan net bir cevap gelmemesine rağmen muavin ordu ve emniyet güçlerini kullanarak tutukladıkları bazı muhterem şahısları götürdüler ve ya maliye idaresinde göz altında tuttular ya da emniyet ve orduya gönderdiler. O zavallılar da naçar ne istenirse verdiler. Gerçekten istibdat dönemi geri dönmüş gibi duruyor”.

Elbette burada istibdada yapılan gönderme önemlidir. Aslında dilekçede vurgulanmak istenen nokta devletin merkezi idaresinin müstebit olduğundan çok merkezin mahalli idareler üzerinde yeterince otorite sahibi olmadığı dolayısıyla keyfîliği önleyemediğidir. Son olarak, bu dilekçede meşrutiyet, istibdat ve keyfîliğe yapılan vurgu kadar dikkati çeken bir husus da mahalli idarenin merkeze şikayet ediliş şeklidir. Anlaşıldığı kadarıyla mevzubahis muavin artık görevde olmamasına rağmen onun keyfî olarak icat ettiği vergi yerinde durmaktadır. Yani arzuhalciler muavin görevdeyken onun hakkında şikayette bulunmayıp o görevden ayrıldıktan sonra bunu yapmışlardır. Bunda arzuhalcilerin muavinin sahip olduğu anlaşılan ordu ve emniyet güçlerinden çekinmiş olduklarını düşünmek makuldür.

Ancak zaman zaman arzuhalciler fiilen görevde olan bir mahalli idareci hakkında da merkeze şikayette bulunmakta bir sakınca görmemişlerdir. 1930 Haziran’ında bir grup İsfahanlı işçi tarafından Rıza Şah Pehlevi’ye gönderilen dilekçe bunun manidar bir örneğidir.⁴⁷ Şah’a dilekçe göndermenin daha doğrusu bu dilekçenin Şah’a ulaşmasının pek de kolay bir süreç olmayacağını farkında olan arzuhalciler Şah ile aralarındaki aracılara da hoşnut edecek şu tazim ifadeleriyle dilekçelerine başlarlar: “İslam’ın koruyucusu, kuvveti kaderinde gelen Sultan Pehlevi Hazretlerinin, ruhumuz ona feda olsun, hizmetkarlarının mübarek cenaplarına!” Arzuhalciler bunu takiben kendilerinin Rıza Şah’a duacı olduğunu, İsfahan’da çalışmakta olduklarını belirterek şikayetçi oldukları konuya geçiyorlardı: “Fabrika müdürü biz kalfaları bağlayan fakat bütünüyle fabrika idaresinin menfaatine bizimse zararımıza olan bir sözleşme düzenledi. Birkaç kalfaya sözleşmeyi imzalamasını emrettilerse de bunlar imzalamaya yanaşmamaları üzerine işten çıkarıldılar. Geri kalanlar da bu durumdan ötürü işten el çektiler.”

Maalesef söz konusu sözleşmenin metnine sahip olmadığımız gibi hakkında burada anlatılan dışında bilgimiz de yok. Fakat sözleşmenin fabrika idaresiyle çalışanlar arasında gerilim konusu olmasının yanı sıra dikkate değer diğer bir nokta kalfalar işten el çektikten sonra fabrikanın müdürü İranlı meşhur

⁴⁷ İİCMK Arşivi, İşçilerin İsfahan Vatan Tekstil Fabrikası müdüründen şikayetleri: Katalog No: 310000344, Arşivdeki yeri: 23F-2A

tacir Mohammed Hoseyn Kazerani'nin oğlu Mirza Cafer'in güvenlik güçleri reisi aracılığıyla işçileri sindirmeye çalıştığının anlatıldığı bölümdür:

“Bunun üzerine müdürün emriyle polis şefi bu işten el çekenlerden altısını tutukladı ve hapsedti. Öyle ki, sanki bu kişiler hunhar kişilermiş gibi kimsenin onların yanına gitmesine izin dahi verilmiyor. Bir buçuk aydır bu kişiler hapidedirler. Eyalet idaresinin yüksek makamlarına ve müddeiumumi vb. mercilere şikayette bulunmuşsak da kimse feryadımıza kulak asmadı.”

Buraya kadar anlatılanlar madunların şikayetlerine ilgili makamlar tarafından sergilenen sıradan bir vurdumduymazlık örneği olarak yorumlanabilirdi. Ancak işçilere göre şehirdeki güç dengeleri feryatlarının dikkate alınmayışının arkasındaki temel nedendir: “Fabrika müdürü Isfahan'ın en varlıklı şahsiyeti olduğu için onun servet musluklarından akanlar gereken yerlere sirayet etmektedir. Müdür kendi işleri ilerlesin diye ve çalışanlara doğru dürüst ücret vermediği için elli kişiyi ekmeğinden etti.” Arzuhalcilerin imalı yolla ifade ettiği şey müdürün gerekli yerlere rüşvet verdiğidir. Özetle madunlar zulüm altında, yetkili merciler yolsuzluk içerisinde tüm bunları suiistimal eden müdür de kendi derdindedir. Artık tahmin edileceği üzere arzuhalciler dilekçelerinin devamında adaleti tesis edecek yegane merci olarak gördükleri Şah'ı iknaya çalışmaktadırlar:

“Biz ki bir avuç zavallı işçiyiz arzumuz güç bela yüz dinar kazanmak ve çoluk çocuğumuzla geçinip gitmekteyken şayet Pehlevi Hazretlerinin, ruhumuz ona feda olsun, sonsuza kadar sürecektir devletleri döneminde bile hep işkence ve hapse duçar olacaksak, ne yapmak gerek! Ey İslam'ın adil koruyucusu olan Şah! Ey reayasının hamisi! Ey biçarelerin ve zayıfların feryatlarına yetişen hükümdar! Ey mübarek makam, ey zattalileri; İmam-ı Zaman⁴⁸, Allah onun gelişini hızlandırın, hakkı için biz zavallı ve çaresizlerin feryadına kulak verin! Bilmiyoruz ki polis şefi Mohammed Hoseyn Kazerani'nin oğlunun itaati altında oluşunun ve o her ne derse derhal yerine getirmesinin hikmeti nedir! Biz zavallılar kimsesiz kaldık. İmdat! Haşmetli cevap ve merhametlerinizi bekliyoruz!”

Bu son kısım üzerine birkaç değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Şah'a bir nevi hilafet vasıflarının atfedildiği bu bölümde hayli dini bir tonla ve İran Şii kültürünün en önemli dini öğelerinden olan On İkinci İmam hatırına taleplerinin ciddiye alınması istenmektedir. Ayrıca yine hükümdarın adaleti tesis etme yükümlülüğü çok usta bir dille ona hatırlatılmaktadır. Ayrıca birkaç satır önce polis şefinin ve diğer resmi mercilerin rüşvet aldığını ima yoluyla söyleyen arzuhalciler son satırlarda bu keskin iddiayı yenilemek yerine zavallı

⁴⁸ On ikinci Kayıp İmam!

durumlarını daha da gözler önüne serercesine neler olup bittiğini anlayamadıklarını söylemeyi yeğlemişlerdir. Gerek Türkiye’de gerekse de İran’da yerel yöneticileri merkeze şikayet eden arzuhalçiler belirli yolsuzluklardan yakınsalar bile bunu şikayet ettikleri kişinin şahsıyla sınırlı tutmuş ve bir durumdan yola çıkarak rejimin siyasi ya da ideolojik yanlarına dair genelleme yapmaktan çoğu zaman kaçınmışlardır.⁴⁹ Görüldüğü üzere İsfahanlı işçiler İsfahan’daki resmi mercilerin rüşvet almakta olduğunu ima etseler dahi bunu devletin genel yapısına bağlamamışlar ve bilakis Şah’ın bu durumdan hoşnut olmayacağını bildiklerini hissettirmişlerdir. Benzer şekilde 1934 yılında CHP genel sekreterine yazılan bir dilekçede dilekçe sahibi Çorum valisi ve arkadaşlarının yaptığı yolsuzlukları ihbar ettikten sonra şunları ekliyordu: “Duyduğuma göre Ankara Halkevi’nde verdiğiniz bir derste inkılabın eskiyi, kötüyü ve zararlıyı kökünden sökerek yerine yeniyi, yararlıyı ve iyiyi getirmek olduğunu söylemişsiniz. Bu lafınıza istinaden Çorum’da da rejimin söylem ve eyleminin uyum içerisine olacağına inanıyorum.”⁵⁰

Sonuç

Sunulan örneklerde de görüldüğü üzere dilekçeler genelde arzuhalçilerin meramlarını sade ve standart sözcükler yerine ağdalı ve muhatabı etkilemeye yönelik ifadelerle anlattıkları kaynaklardır. Dilekçeler ait oldukları döneme dair yerli ve yabancı resmi kaynaklar, hatıralar, matbuat vb. gibi belgelerle birlikte değerlendirildiğinde çok daha kayda değer bilgiler sunacaktır. Her halükarda dilekçeler başka kaynaklarda bulunulması zor bilgiler içerir. Örneğin, gerek Türkiye’de gerekse de İran’da 1920’ler ve 1930’lar boyunca yürütülen reformların halk tarafından nasıl algılandığı yahut ne dereceye kadar benimsenip ne kadarıyla yabancı kabul edildiğine dair dilekçelerden önemli veriler elde edilebilir. Ayrıca aynı dönem boyunca örneğin devlet işçi ilişkilerinin seyrine dair dilekçeler çok canlı bilgiler sağlayabilirler. Tam manasıyla demokratik olmayan her rejimde olduğu gibi Mustafa Kemal de Rıza Şah Pehlevi de insanların sistem hakkında ne düşündüğünü bilmekle onlara siyasi düşüncelerini serbestçe dillendirebilecekleri imkanlarını sağlamanın olası riskleri arasında gidip gelmişlerdir. Erken cumhuriyet Türkiye’inde siyasi parti kapatmalarına ve önce gelen popüler ve siyasi şahsiyetler aleyhine yapılan takibata rağmen dilekçe akışına müdahale edilmemesi bu ikilemi yumuşak yoldan çözme kaygısından kaynaklansa gerektir. Aynı şey darbeyle ele geçirdiği iktidarı benzer şekilde kaybetme korkusunu sonuna kadar yaşayan Rıza Şah için de geçerlidir. Dolayısıyla dilekçeler devlet-toplum ilişkisinin hayli canlı şekilde

⁴⁹ Y. Akın, “Reconsidering”, s. 448.

⁵⁰ Y. Akın, “Fazilet”, s. 119.

cereyan ettiği bir zemindir. Bu zeminde ilişkiler daha az formel ve kurallar daha esnekler. Yine bu zeminde arzuhalci madunların birer özne olarak kendilerini nasıl var edip kurguladıklarını görmek mümkündür. Diğer yandan dilekçeleri yalnızca devlet-toplum ikilemi etrafında düşünmek yanlış olacaktır. Zira dilekçelerde toplumsal gerginlikler, kişisel husumetler ve çıkar ilişkileri gibi konuları takip etmek de mümkündür. Dilekçeler üzerinde yazılan kitap ve makalelerin azlığının yanı sıra bu dilekçeleri kullanarak yapılmış hemen hemen hiçbir tarihi çalışma yoktur. Dikkatli incelendiğinde dilekçeler başta sosyal tarih gelmek, üzere iktisadi, edebiyat ve siyasi tarih konularında da çok önemli bilgi kaynakları olabilirler. Sonuç olarak hem Türkiye hem de İran'da daha fazla dilekçenin gün yüzüne çıkıp araştırmacıların dikkatine sunulması ve dilekçelerin tarihsel, dilbilimsel ve benzer boyutlarıyla farklı yönlerden incelenmesiyle hem erken Cumhuriyet dönemi hem de erken Pehlevi dönemi madunlarının özne olarak yer aldıkları süreçler şeklinde okunabilecektir.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

Makalede kullanılan birincil kaynaklar yazarın Tahran'daki İran İslam Cumhuriyeti Merkezi Kütüphanesi ve İslami Şura Meclisi Kütüphane Müze ve Arşiv Merkezi'deki araştırmalarında elde ettiği belgelerden oluşmaktadır.

İkincil kaynaklar

ADEMIYET, Feridrun & NATIK, Homa, *Efkar-e İctimai ve Siyasi ve İktisadi der Asar-e Monteşir neşodeh-e Doran-e Kacar*, Nima Verlag, Essen, (t.y)

AKIN, Yiğit, "Fazilet Değil Vazife İstiyoruz: Erken Cumhuriyet Dönemi Sosyal Tarihçiliğinde Dilekçeler", *Toplum ve Bilim*, 99, Kış 2003/2004, s. 98-128.

--- "Reconsidering State, Party and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 39 (2007), 435-457.

BAHL, Vinay, 'Situating and Rethinking Subaltern Studies for Writing Working Class History', Arifi Dirlik, Vinay Bal and Peter Gran ed., *History after the Three Worlds*, Rowman&Littlefield Publishers, Lanham, 2000, s. 88.

DAVIS, Natalie Zemon, *Fictions in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth Century France*, CA, Stanford, 1987.

ERDOĞAN, Necmi Erdoğan, "Devleti 'İdare Etmek': Maduniyet ve Düzenbazlık", *Toplum ve Bilim*, 83 (2000), s. 8-31.

ERGENE, Boğaç, 'Maduniyet Okulu, Post-Kolonyal Eleştiri ve Tarihte Bilgi-Özne Sorunu: Osmanlı Tarihçiliği için Yeni Dersler mi?', *Toplum ve Bilim*, 1999-2000 (Kış), no. 83., s. 32-46.

FUAD, Muhammad, *Rehber-i Kitabet-i Osmanîye yahut Mükemmel Münşeat*, Keteun Bederusyan Matbaası, İstanbul, 1328 (1910/1911).

FULBROOK, Mary & RUBBLACK, Ulinka, "In Relations: The 'Social Self' and Ego-Documents", *German History*, s. 28, n. 3, s. 263-272.

HIRSCH, Francine, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell University Press, Ithaca, 2005.

İNALCIK, Halil, "Şikayet Hakkı: Arz-i Hal ve Arz-i Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8 (1988), 33-54.

- İPŞİRLİ, Mehmet, “Arzuhal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3 (1991); 447-448.
- KABADAYI, M. Erdem, *Working for the State in a Factory in Istanbul: The Role of Factory Workers' Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire*, Münih Üniversitesi, Munich 2008, (Yayınlanmamış doktora tezi).
- MARTİN, Venessa, *The Qajar Pac: Bargaining, Protest and the State in Nineteenth Century Persia*, I. B Tauris, London 2005.
- NEZAM-MAFİ, Mansoureh Ettehadieh, “The Council for the Investigation of Grievances: A Case Study of Nineteenth Century Iranian Social History”, *International Society for Iranian Studies*, c. 22, n. 1 (1989), s. 51-61.
- SCHNEIDER, Irene, *The Petitioning System in Iran: State, Society and Power Relations in the Late 19th Century*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2006.
- SCOTT, C. James, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1985.
- SHOHANİ, Siavash, “Gozari ber Arayez-e Eanat”, *Payame Baharestan*, numara 3 (1388/2009), s.315-329.
- SOHRABİ, Nader, *Constitutionalism, Revolution and State: The Young Turk Revolution of 1908 and the Iranian Constitutional Revolution of 1908 with Comparisons to the Russian Revolution of 1905*, Chicago Üniversitesi, Chicago, 1996, (Yayınlanmamış doktora tezi).
- “Revolution and State Culture: The Circle of Justice and Constitutionalism in 1323/1906 Iran”, *State Culture and State-Formation After the Cultural Turn*, George Steinmetz (haz.), Cornell University Press, Ithaca, 1999, 253-288.
- TATARI, Ali, “Berresi-ye Caygah-e Arizeh der Pejuheşha-ye Esnadi, Faslnameh-e Payam-e Baharestan”, n. 4 (1388/2009), dönem 2, 465-476.
- TILLY, Charles, *Popular Contention in Great Britain 1758-1834*, MA, Cambridge 1995.
- URSINUS, Michael, *Grievance Administration (Şikayet) in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's 'Record of Complaints' of 1781-1783*, New York, RoutledgeCurzon, 2004.

- VAN VOSS, Lex Heerma, "Introduction", *International Review of Social History* 46, *Supplement 9 Petitions in Social History* (2001), 1-10.
- WÜRGLER, Andreas, "Voices from among the "Silent Masses": Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe," *International Review of Social History* 46, *Supplement 9 Petitions in Social History* (2001), Lex Heerma Van Voss, (haz.), 11-34.
- ZARET, David, "Petitions and the "Invention" of Public Opinion in the English Revolution", *American Journal of Sociology* 101, 6 (1996): 1497-1555.

İsmail Hoşbatın'ın dilekçesine 'istişatname' olarak eklediği fotoğraf. Kaynak: Siavash Shohani, *Gozari ber Arayez-e Eanat*, *Payeme Baharestan*, numara 3 (1388/2009), s.321.

۲۳/۶
 بخایر مبارک مبارک ان امیر قزوین سلطان اسلام
 بفرماید که ما را که کاروانی کاروانی کاروانی
 نظر بانکه بر کاروانی قزوین که در وقت کسرت بران کاروانی
 ششم که نام بر نفع خود شانی و بر هر زمانه با همه چیز کاروانی
 امر به رضا و کشف قبولی نموده کاروانی با خواجه خود شانی
 با نفع خود دست از کار کشیده بود با هر چه (مردان جعفر قزوین
 جعفر حسین کاروانی) رئیس نظمی شش نفر از آنها بود که وقت
 حسین کشف صحت از کاروانی با نفع راه نموده شش اشخاص خود
 دضد که ماه و نیم است که در حسن مستند بقات عالیله که حکومت
 و معز النعم و غیره شکایت نمودیم که سر بفرمایند رسید خیر را
 از کاروانی شخص اولی جعفر با کسرت و ترشحات شروت بودیم که
 با بر شراعتی میکنند در کسرت کاروانی و دیگر کاروانی
 در وقت اجرت نمودند اما قه قه لغزوا از کاروانی که باز در شتر
 کسرت کامیاب بود که کشف خود شعیب مورد از شتر کاروانی

کوزان نمایند در عهد دولت اجرت شتر معلوم از کاروانی نام بود که
 و حسن با شرم با بر کرد از شاه عادل تسلیم بنامه اور شست بود
 از فرزند حسن کاروانی و ضعیف شرم با بر مبارک و الا حضرت شرم
 بخایر نام زمان غنایم نظریه که با ضعیف و مبارکانا برسد مردانم
 عدت حیت کوز شتر نظمی جعفرمانا در اطاعت بر سر هر صحن
 کاروانی شتر و هر چه او گوید همانی سکندر ما مبارکانا از دست
 رضیم لغزوا شتر خراب و هر چه ملک کان رضیم
 جواب در معده با قه در حکام کما بدست علی الخوار

Isfahanlı işçilerin fabrika müdür ve mahalli idareciler hakkında 1930 Haziran'ında Rıza Şah'a yazdıkları dilekçe. İİCMK, İşçilerin Ispahan Vatan Tekstil Fabrikası müdüründen şikayetleri: Katalog No: 31000344, Arşivdeki yeri: 23F-2A

ran'da sel ma duru bir köy ahalisinin ma duriyetlerinin giderilmesi ricasıyla 1932 yılı A ustos ayında Meclis'e gönderdi i ve üzerinde 187 mühür bulunan bir kolektif dilekçe örne i. MKMBM, 8. Dönem, k196-j15-p51-118